

Universiteit
Leiden
The Netherlands

The Manichaeans of Kellis : religion, community, and everyday life
Brand, M.

Citation

Brand, M. (2019, April 10). *The Manichaeans of Kellis : religion, community, and everyday life*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/71236>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/71236>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/71236> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Brand, M.

Title: The Manichaeans of Kellis : religion, community, and everyday life

Issue Date: 2019-04-10

Nederlandse Samenvatting

De Manicheeërs in Kellis: Religie, Gemeenschap en het Alledaagse Leven

Deze dissertatie is het eerste boek over de manichese gemeenschap in Kellis. Kennis over het leven van deze mensen is vrij recentelijk toegankelijk geworden. Eind jaren 1990 werd een groot aantal Koptische en Griekse teksten gevonden in het Egyptische dorpje Kellis in de westelijke woestijn van Egypte (deel van de Dakhleh Oase). Onder deze teksten waren veel persoonlijke brieven van gewone mensen uit het dorp, maar ook liturgische documenten met manichese gebeden en psalmen. Het verband tussen deze persoonlijke brieven en de manichese teksten is de basis van deze dissertatie, omdat ze voor het eerst een blik gunnen op de alledaagse levens van manicheeërs in het Romeinse rijk. Dankzij de teksten uit Kellis zijn we nu in staat om deze laatantieke religie op een andere manier te leren kennen.

Het manicheïsme is een derde-eeuwse godsdienst die ontstond in Mesopotamië, rondom de boodschap van Mani, de Apostel van het Licht (geboren op 14 april 216 n. Chr.). Vanuit deze regio verspreidde de religie zich over de gehele antieke wereld, zowel in het Romeinse rijk, het Sasaniden rijk en tot diep in het huidige China. Daar bleef het lange tijd voortbestaan, terwijl het in het westen in de loop van de zesde eeuw verdween. Kennis van het manicheïsme was voor een lange tijd gebaseerd op de polemische verslagen van vroeg christelijke auteurs. De belangrijkste van hen was Augustinus, die zelf lange tijd toehoorder was binnen manichese gemeenschappen. In de loop van de twintigste eeuw zijn authentieke manichese bronnen gevonden in het huidige China (in Turfan en Dunhuang), in Egypte (Medinet Madi, Kellis) en elders (Tebessa, modern Algerije). Deze bronnen hebben ons erg veel nieuwe informatie opgeleverd over het manicheïsme, maar vooral van theologische of kosmologische aard. Tot nu toe zijn de nieuwe teksten uit Kellis vooral gelezen binnen het kader van deze andere vondsten, maar ze bieden juist een uitgelezen kans om te ontdekken hoe het manicheïsme in de dagelijkse realiteit werkte voor gewone mensen in een dorpscontext.

Hoofdstuk 1 introduceert de tweeledige doelstelling van deze dissertatie. Ten eerste wil ik weten waar en wanneer de manichese religie belangrijk was in het alledaagse leven in Kellis. Ten tweede wil ik deze nieuwe bronnen lezen tegen de achtergrond van een groot religieus en sociaal veranderingsproces van "gemeenschapsgodsdiensten" naar "groep-specifieke religies," of in de woorden van Jan Assmann, van "*primary religion*" naar "*secondary religion*." Godsdiensten van dit laatste, nieuwe, type waren niet langer volledig deel van bestaande sociale formaties zoals het gezin, de wijk, of de stad, maar stonden op zichzelf en werden gedefinieerd als autonome sociale eenheden waar je bij kon gaan horen door bekering. De waarheidsclaims van deze groepspecifieke religies waren bovenal gericht op de transformatie van de gehele kosmos en niet op de status quo van de maatschappij waarvan ze deel uitmaken.

In hoofdstuk twee heb ik mijn specifieke invalshoek nader gedefinieerd als "everyday groupness," gebaseerd op moderne sociaalwetenschappelijke theorieën over religie, groepen, individuen en hun bewegingsruimte (*agency*) om religie vorm te geven in het dagelijks leven. Deze nadruk op individuen is vernieuwend binnen de studie van het manicheïsme en sluit aan bij een recente onderzoekstrend naar de geleefde religieuze praktijk (*lived religion*). Deze moderne studies leggen de nadruk op religieuze praktijken die buiten de institutionele kaders vallen. Daarmee verleggen ze de focus naar personen en alledaagse praktijken die traditioneel minder belicht werden. Tegelijkertijd is het niet de bedoeling om alledaagse religie en institutionele religie tegen elkaar uit te spelen. Institutionele en tekstuele religie doet ertoe, maar komt binnen deze benadering aan bod zodra het van belang is voor gewone

mensen. Een centrale uitdaging hierbij ligt in de aanname dat verschillende religieuze groepen met elkaar in competitie waren in de late oudheid. Hoeveel van het dagelijks leven werd eigenlijk beïnvloed door deze groepen? Éric Rebillard, voortbouwend op het werk van Rogers Brubaker, heeft gesuggereerd dat veel vroeg christelijke teksten niet gelezen moeten worden als een representatie van een veelheid aan christelijke groepen, maar als een elite strategie om zulke religieus gedefinieerde groepen in het leven te roepen. Deze sceptische houding ten opzichte van het bestaan—en de invloed van—religieuze groepen past goed bij de vraag waar en wanneer individuen zich als manicheeër gaan gedragen. Situaties waarin zo'n manichee identiteit of de aangeleerde verwachtingen van het manicheïsme een rol spelen worden aangeduid met het neologisme “manicheesheid” (*Manichaeanness*). Om dit uit te werken gebruik ik het werk van Bernard Lahire en Ann Swidler, vooral aangaande de vraag hoe individuen omgaan met de verschillende sociale en religieuze disposities die ze aangeleerd hebben gedurende hun leven. Lahire stelt voor om vooral te kijken *wanneer* een religieuze dispositie of identiteit geactiveerd wordt, al naar gelang van situationele behoeftes en verwachtingen.

In het derde hoofdstuk staat de sociale en economische context van de Dakhleh Oase centraal. Archeologisch onderzoek sinds de jaren 80 heeft duidelijk gemaakt hoe rijk deze regio was in vergelijking met de rest van Egypte. Deze rijkdom is ook terug te zien in het veelvoud van religieuze en culturele repertoires. In Kellis zijn niet alleen prachtig gedecoreerde traditioneel Egyptische tempels teruggevonden (zoals die van de lokale godheid Tutu), maar ook veel beelden en afbeeldingen met een klassiek Grieks-Romeinse achtergrond. Hierin wordt de culturele eigenheid van het gebied goed zichtbaar: aan de ene kant zijn er architecturale en religieuze praktijken zichtbaar die in de rest van Egypte al lang uit de mode waren, terwijl er aan de andere kant ook een duidelijke hang is naar een klassieke Griekse levensstijl met Romeinse invloeden. Griekse en Koptische amuletten en horoscopen laten ook zien dat de inwoners van het dorp bovennatuurlijke krachten aanroepen voor dagelijkse zaken als ziekte, liefde en vruchtbaarheid. Grote religieuze tradities (inclusief het christendom en het manicheïsme) dienen hiervoor als repertoire, waaruit individuen kunnen putten. Daarnaast is het christendom in opkomst gedurende het begin van de vierde eeuw. Er werden drie kerken gebouwd en de papyri verwijzen naar een regionale bisschop en andere kerkelijke ambten. Tegelijkertijd worden christelijke uitdrukkingen in teksten in volle vrijheid gecombineerd met traditionele formules en frases. Het is niet altijd duidelijk hoeveel deze woorden en uitdrukkingen betekenen voor de reconstructie van vierde-eeuwse religie. Een zekere flexibiliteit om elementen te combineren is evident. In ditzelfde hoofdstuk wordt betoogd dat de teksten die gevonden zijn in de huizen 1-3 ook daadwerkelijk toebehoorden aan de inwoners van deze huizen. Op die manier zijn er dus twee soorten bronnen die licht werpen op het leven van deze mensen: papyrologische brieven en archeologische vondsten.

Het tweede deel van deze dissertatie bestaat uit zes hoofdstukken over de dagelijkse praktijken van de mensen in deze vierde-eeuwse huizen in Kellis. Ze laten zien waar manicheesheid ertoe doet en zichtbaar wordt in de bronnen, maar ook waar dat niet het geval is.

Hoofdstuk vier introduceert de families van Makarios en van Pamour. De brieven van deze individuen en hun verwanten vertellen ons veel over hun familierelaties, werk en religieuze betrokkenheid. Hierin valt op dat de manicheesheid er soms dik bovenop ligt, vooral in de introductie van sommige brieven die uitgebreide gebedsformules gebruiken. Deze formules hebben soms expliciet manichee elementen, zoals een verwijzing naar de

Licht-Nous (een van de bovennatuurlijke wezens), maar vaak zijn er meerdere achterliggende tradities met elkaar verweven. Alhoewel er parallellen zijn met christelijke liturgische teksten uit Egypte, betoog ik dat de meest voor de hand liggende bron voor sommige van deze formules toch de brieven van Mani zijn. Het gebruik van dit manichese model, of manichese terminologie in het algemeen, kan bevorderd zijn door het frequent deelnemen aan gemeenschappelijke bijeenkomsten waarin manichese teksten gelezen werden, maar ook door het samen reizen met de uitverkorenen (de ascetische *elect*). Uit de persoonlijke brieven blijkt bijvoorbeeld dat een van de kinderen van Makarios op reis ging met een vooraanstaande manichese leraar, en ook onderwijs van hem ontving. De aanname dat alle manicheeërs in deze periode vervolgd werden en zich daardoor stil moesten houden, blijkt incorrect. De vervolging van manicheeërs in het Romeinse rijk was sporadisch en lokaal. Sommige teksten lijken te verwijzen naar episodes van religieus geweld, maar het merendeel van de teksten getuigt van een relatieve rust. Sterker nog, er zijn duidelijk aanwijsbare connecties tussen manicheeërs in het dorp en de regionale Romeinse elite. Mogelijk werden deze manichese families in de loop van de vierde eeuw ook beschermd door een lokale patroon: Pausanias de zoon van Valerius.

Specifieke manichese uitdrukkingen en namen zijn het onderwerp van hoofdstuk vijf. Juist in namen kan je immers zien hoe de auteurs denken over hun rol in de wereld. In contrast met voorgaande interpretaties van Samuel Lieu en Peter Brown blijkt dat het niet waarschijnlijk is dat we hier te maken hebben met een strikte sektarische gemeenschap. Opvallende en expliciet manichese aanspreekvormen en namen werden soms gebruikt in persoonlijke brieven, maar voornamelijk in de brieven van de uitverkorenen. Zij gebruiken deze labels om een situatie te scheppen waarin duidelijk is dat de ontvangers van de brief zichzelf moeten zien als manichese toehoorders (of catechumenen) en op grond daarvan geld en voedsel dienen te schenken aan de uitverkorenen. Nergens blijkt uit deze uitdrukkingen en namen dat er een vijandige houding is ten opzichte van andere sociale groepen in de lokale samenleving. De tweede vraag van dit hoofdstuk gaat over de rol van het Koptisch. Het is opvallend dat er zoveel Koptische brieven en liturgische teksten gevonden zijn in dit dorp. In tegenstelling tot Ewa Zakrzewska, zie ik geen directe een-op-een relatie tussen het gebruik van Koptisch en manicheesheid. Het lijkt er meer op dat het gebruik van het Koptisch deel is van een groepspecifiek gebruik binnen een netwerk dat gekarakteriseerd wordt door zowel familiebanden, als een dorpsidentiteit en religieuze banden.

Hoofdstuk zes keert terug naar het thema fondswerving. Alhoewel het verleidelijk is om vooral te kijken naar potentiële situaties waarin aalmoezen gegeven werden voor specifiek religieuze redenen, is het noodzakelijk om eerst het brede scala van verschillende types giften in kaart te brengen. Daaruit blijkt dat de fondswervingsbrieven van de uitverkorenen (vooral P.Kell.Copt. 31 en 32) maar een klein onderdeel uitmaakten van een grote stroom van goederen die werd uitgewisseld tussen de oase en de Nijlvallei. Veel andere situaties vertonen kenmerken van economische transacties, of er ontbreekt zoveel informatie dat het speculatie is om de giften religieus te duiden. Dit alles wijst erop dat de situatie in Kellis meer complex was dan de schematische ideologie van het geven van aalmoezen zoals we die kennen uit manichese teksten als de *Kephalaia* (een verzameling met lezingen, toegeschreven aan Mani). Een belangrijke factor die het verschil kan verklaren is de geografische ligging van het dorp in de oase. Gedurende het grootste deel van het jaar waren er inwoners van Kellis op reis naar de markten van de Nijlvallei om daar goederen te verkopen. Ook als we lezen over de uitverkorenen, bevinden die zich in de steden van de Nijlvallei (opvallend genoeg aangeduid als “in Egypte,” alsof de oase daar niet bij hoort). De

afwezigheid van de uitverkorenen in het dagelijks leven in Kellis had grote gevolgen voor de rituele praktijk. Ik stel dat het niet aannemelijk is dat er sprake was van een dagelijkse rituele maaltijd waarbij de catechumenen voedsel brachten naar de uitverkorenen om het goddelijke licht (de "Levende Ziel") eruit te bevrijden. Eerdere studies zagen deze maaltijd verscholen achter een aantal korte passages over *agape*, maar dat is niet waarschijnlijk. Al deze observaties laten zien dat er een verschil was tussen de geleefde manichese praktijk in Kellis en het gesystematiseerde rituele systeem zoals we dat kennen uit andere manichese (en buiten-manichese) bronnen.

Hoofdstuk zeven bouwt voort op de vraag naar specifiek manichese bijeenkomsten. Verschillende teksten, waaronder de *Kephalaia*, schetsen een beeld van een georganiseerde collectieve groepsstijl, maar het is lastig om dit terug te vinden in de teksten uit Kellis. Af en toe zijn er aanwijzingen voor incidentele, dagelijkse, wekelijkse en jaarlijkse bijeenkomsten, maar hiervoor moeten echt alle type bronnen samen gelezen worden. De manuscripten uit Kellis met manichese psalmen wijzen erop dat er gezamenlijk gezongen werd. Vooral de houten codex met meerdere psalmen wijst op een liturgische bijeenkomst. Waarschijnlijk werden zulke bijeenkomsten niet gehouden in een van de kerkgebouwen van Kellis, alhoewel dat moeilijk te bewijzen is, maar in een overdekte tuin of in de huizen van rijke sponsors. De vorm en inhoud van de psalmen en gebeden suggereert dat gezamenlijk zingen en bidden een grote impact had op de ervaring van deze individuen. Door het zingen en bidden, waarschijnlijk gepaard met het zich volledig ter aarde werpen, konden de manicheeërs zich diepgaand identificeren met de gemeenschap en het kosmologische narratief. In tegenstelling tot veel andere situaties, was dit een situatie waarin manicheesheid niet alleen actief was, maar ook identiteitsvormend.

Ideeën, rituelen en bijeenkomsten rondom de dood zijn het onderwerp van hoofdstuk acht. Een korte passage in een persoonlijke brief laat zien dat er uitgesproken verwachtingen waren over manichese rituelen rondom de dood. In de *Kephalaia* wordt uiteengezet hoe aalmoezen, liederen en gebeden de ziel van de overledene kunnen helpen na de dood. Een korte hymne (of is het een gebed?), gevonden in Kellis, noemt alle stadia waar de ziel voorbijkomt in haar reis door de hemelsferen. Ook andere psalmen uit Kellis zijn gerelateerd aan dit thema. In zulke bronnen zien we een spanningsveld tussen twee soorten eschatologische verwachting. Aan de ene kant verdwijnt alle persoonlijkheid uit de ziel, die op dient te gaan in het totaal van het goddelijke licht. Aan de andere kant is er volop aandacht voor het voortleven van een vorm van persoonlijkheid en verhalen over een toekomst van de perfecte gemeenschap op aarde. Begraffenissen zelf worden nooit beschreven met manichese terminologie. Ook in de materiële cultuur van de graven en begraafplaatsen in het dorp zien we geen indicaties die wijzen op het manicheïsme. Voortbouwend op het werk van Rebillard, en in directe tegenspraak met de interpretatie van Gillian Bowen, zie ik geen overtuigende redenen om überhaupt een onderscheid te maken tussen een traditioneel Egyptische begraafplaats en een "christelijke" begraafplaats in het dorp. Het is aannemelijker dat christenen en manicheeërs participeerden in de lokale begrafenis gewoontes, waarbinnen een langzame verschuiving te zien is naar meer eenvoudige, oost-west georiënteerde, graven. Alhoewel het niet onmogelijk is dat er groepspecifieke religieuze handelingen werden verricht, is het meestal onmogelijk om op basis van de materiële cultuur met zekerheid een religieuze achtergrond vast te stellen.

Hoofdstuk negen sluit het tweede deel van de dissertatie af met een focus op boeken en het schrijven van teksten. Veel van de persoonlijke brieven uit Kellis getuigen van dit proces, zeker omdat een van de kinderen van Makarios getraind werd in het kopiëren van

religieuze teksten. Het is soms mogelijk om een verband te leggen tussen de manuscripten die gevonden zijn in het dorp (zoals een fragmentje van de Romeinenbrief van Paulus, of Mani's canonieke brieven) en de verwijzingen in de persoonlijke brieven. Deze passages en manuscripten laten zien dat er een breed scala was aan teksten en boeken die gelezen werden in het dorp: klassieke literatuur van Homerus en Atheense redenaars, maar ook bijbelse en apocriefe teksten. Daarnaast was er duidelijk sprake van het kopiëren van manichese teksten, zowel liturgisch als theologisch van aard. Sommige passages kunnen gerelateerd worden aan de manichese canon. De vondst van een Koptische versie van Mani's canonieke brieven is van uitzonderlijk belang voor de studie van het manicheïsme. Samen met het houten plankje met de tekst van de dagelijkse Manichese gebeden (P.Kell.Gr. 98, het zogenaamde Gebed van de emanaties), wijzen deze teksten erop dat de inwoners van Kellis in contact stonden met een transregionale en transhistorische manichese traditie, waarvan elementen ook elders aangetroffen zijn. Uitzonderlijk is ook dat blijkt dat de catechumenen betrokken waren bij het kopiëren van deze teksten. In mijn visie was dit niet (alleen) onderdeel van een missionair proces, maar was het in eerste instantie een rituele handeling van individuele manicheeërs. Mogelijk vroeg de afwezigheid van de uitverkorenen ook om een actievere inbreng van de lokale toehoorders.

Hoofdstuk tien, in het derde deel van deze dissertatie, sluit het geheel af door terug te komen op de dubbele hoofdvraag: waar en wanneer is manicheesheid zichtbaar en hoe verhoudt dit zich ten opzichte van de grote transformatie van religie in de late oudheid? Manicheesheid was meer en minder relevant in situaties rondom spreken (*talking Manichaeanness*), kiezen (*choosing Manichaeanness*), uitvoeren (*performing Manichaeanness*), en consumeren (*consuming Manichaeanness*). Hieruit blijkt dat manicheesheid soms extreem zichtbaar is, bijvoorbeeld in de fondswervingsbrieven van de uitverkorenen (P.Kell.Copt. 31 en 32) of in het gebruik van manichese gebedsformules in de introductie van sommige brieven. Veel andere situaties lijken echter vrijwel geen manichese elementen te vertonen. Zelfs waar je expliciet manicheïsme het meest zou verwachten, in het geven van aalmoezen en andere giften, speelt het maar een kleine rol. Ook rondom de dood waren er situaties waarin manicheesheid van groot belang was (zoals de herdenkingsrituelen), maar vervolgens was het onzichtbaar in de materiële cultuur van de graven. Deze dubbelheid was ook kenmerkend voor situaties waarin manicheesheid vorm kreeg in de uitvoering van collectieve rituelen of het consumeren van specifieke producten. Er is beperkt bewijs voor manichese bijeenkomsten, maar de documenten met psalmen en de gebeden wijzen op gezamenlijk gebed en zingen. Dit zal zeker bijgedragen hebben aan een uitgesproken identificatie met het manichese narratief en de *imagined community*. Tegelijkertijd zijn er goede redenen om aan te nemen dat niet iedereen heel vaak participeerde in deze bijeenkomsten, en de impact van zulke situaties beperkt was. Manicheesheid werd waarschijnlijk wel geactiveerd tijdens het kopiëren van religieuze teksten en het reizen met de uitverkorenen, maar vaak was het onzichtbaar. Net als bij de teksten die er gelezen werden, moeten we concluderen dat er meer was dan alleen manicheïsme in de levens van deze inwoners van Kellis.

Deze laatste observatie lijkt in een paradoxale tegenspraak te zijn met de conceptualisering van het manicheïsme als een *secondary religion*, een van de nieuwe groep-specifieke en autonome religies van de late oudheid. In Kellis is er soms wel sprake van een uitgesproken groeps-identificatie met bijbehorende verwachtingen, maar vaak lijken de manicheeërs zich gewoon te gedragen zoals al hun andere dorpsgenoten. Er is vrijwel geen indicatie van religieuze conflicten, geen spoor van het afbakenen van de groep, noch van wat

er precies gedaan werd in specifieke religieuze bijeenkomsten. Bovendien zijn veel van de interacties van de manicheeërs in Kellis niet gebaseerd op een religieuze groepsidentiteit, maar veel eerder op identificaties met andere sociale formaties zoals het dorp of de familie. Een stereotypering van de manicheeërs in Kellis als “sektarisch,” “exclusief” of “vervolgd” is daarom niet correct. Dit onderzoek heeft laten zien dat religie af en toe geactiveerd werd in het dagelijks leven, maar dat de groepspecifieke normen lang niet het hele leven bepaalden. Voortbouwend op het theoretisch kader van Bernard Lahire, heb ik gesuggereerd dat sommige situaties waarschijnlijk niet vroegen om de activering van een religieuze identiteit. Ann Swidler’s onderscheid tussen *settled life* en *unsettled life* helpt vervolgens om na te denken over de differentiatie tussen verschillende soorten situaties. Een “common sense” modus van religieus handelen is zichtbaar in de meeste brieven, terwijl de brieven van de uitverkorenen een nadrukkelijke geïntegreerde religieuze modus laten zien. Sommige auteurs zullen bewust gekozen hebben voor het combineren van religieus en niet-religieus taalgebruik als een strategie van netwerk differentiatie (*strategy of network differentiation*), terwijl de uitverkorenen meer vanuit een totaliserend perspectief schrijven. Dit verschil tussen een geïntegreerde modus van religie in het dagelijks leven (*integrated mode*) of een segregatie tussen uitgesproken religieus en andere identificaties (*segregated mode*) is vervolgens ook van belang voor de groepsvormen die we kunnen ontwaren achter de verschillende soorten manicheese teksten. In plaats van goed georganiseerde groepen met wekelijkse bijeenkomsten, zullen veel vormen van manicheesheid anders georganiseerd geweest zijn, zoals het incidenteel lezen van religieuze teksten, gezamenlijk of individueel gebed thuis, of het reizen met de uitverkorenen. Lang niet al deze groepsvormen vragen om een expliciete religieuze identificatie of om een geïntegreerde modus van religie.